

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст.: ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ОСВІТИ

УДК 37. 011. 31 (477. 54)

Г. Г. Яковенко

*Харківський національний
педагогічний університет імені Г. С. Сковороди*

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ГУВЕРНЕРІВ У ДВОРЯНСЬКИХ РОДИНАХ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНИ XIX ст.

У статті проаналізовано соціально-економічне становище гувернерів у дворянських родинах Харківської губернії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Висвітлено дані про рівень матеріального заохочення домашніх учителів залежно від їх кваліфікації та національної приналежності.

Ключові слова: соціально-економічне становище, гувернер, дворянство, оплата праці.

В статье проанализировано социально-экономическое положение гувернеров в дворянских семьях Харьковской губернии в конце XVIII – первой половине XIX в. Отражены сведения об уровне материального поощрения домашних учителей в зависимости от их квалификации и национальной принадлежности.

Ключевые слова: социально-экономическое положение, гувернер, дворянство, оплата труда.

Social and economical status of the tutors in the noble families of Kharkov province at the end of XVIII – th century and in the first part of XIX – th century is examined in the present article. The research reflects facts about the financial remuneration of the home teachers according to their professional skills and nationality.

Key words: social and economic status, family tutor, nobility, labour remuneration.

Постановка проблеми. Заняття гувернерством було і залишається одним із стабільних основних або додаткових джерел існування

педагогів. Матеріальне забезпечення вчителя свідчить про його соціальне становище. Наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. оплата праці вчителів залежала від багатьох факторів, серед яких на чільному місці знаходилися його кваліфікаційний рівень та національна приналежність. Учителі-іноземці одержували більшу платню, бо були носіями іноземних мов.

Мета статті полягає в систематизації окремих відомостей про рівень оплати праці гувернерів та визначенні особливостей соціально-економічного становища домашніх учителів різного кваліфікаційного рівня та національної приналежності.

Аналіз актуальних досліджень. Питання соціально-економічного становища домашніх учителів є одним із маловивчених у наукових працях. Серед публікацій з цієї теми, які слід відзначити, на особливу увагу заслуговують роботи Г. П. Данилевського [3], Д. І. Багалія [1; 2], Є. К. Редіна [9], С. Сірополка [10]. Тому для висвітлення зазначеної проблеми автором даної статті було проведено історико-порівняльний та історико-генетичний аналіз мемуарних джерел. Це насамперед спогади: професора права Харківського університету І. Ф. Тимковського (1772–1853) про особисте домашнє навчання у студента Харківської семінарії [11], онука князів Щербиніних – О. Н. Щербачова про побут, повсякденне життя, стосунки та ставлення до освіти у цій дворянській родині [12], а також В. Н. Карпова – нащадка відомої харківської купецької родини [7].

До діловодних джерел належать формулярні списки домашніх учителів із зазначенням їх особистісних і професійних даних, що надають можливість визначити віковий, національний, майновий стан та професійний рівень цієї категорії педагогічних працівників, наводиться висновок щодо благонадійності, затверджений представниками поліції та предводителями місцевого дворянства [4–6].

Виклад основного матеріалу. Г. П. Данилевський відзначив, що в середині XVIII ст. домашня освіта – «навчання дітей російській грамоті» – для дворянських дітей і дітей інших «найшанованіших» станів населення була єдиною формою одержання освіти [3, с. 2]. За визначенням дослідника, школи, яких у 1700–1732 рр. у Харківській губернії налічувалося 46, призначалися для бідного та неосвіченого сільського духовенства, вихідці з якого вчителювали в церковних школах і ставали також домашніми вчителями [3, с. 2].

Першою і найпоширенішою групою домашніх учителів були вихованці Духовної семінарії. Майбутніх священників запрошували до своїх дітей поміщики різного матеріального стану. Відсутність державної системи початкової освіти змушувала дворян і поміщиків залучати до навчання своїх дітей семінаристів, які виходили на канікули. Поширення початкової освіти відбувалося дуже повільно, тому

навіть напівосвічений дяк, із відсутністю навичок професійної педагогічної підготовки, вважався гідною кандидатурою для виконання вчительських обов'язків. Для самих же семінаристів це вважалося за велике щастя, якщо за рекомендацією керівництва вони потрапляли в заможні сім'ї та за свою працю були нагородовані й забезпечені одягом.

Слухачі семінарії мали різний рівень освітньої підготовки. Батьки самі визначали її достатність та вирішували, чи довіряти дитину такому вчителю. Так, учителем І. Ф. Тимковського став семінарист, який до того ж умів виготовляти розмальовані привітання-листівки. Батько майбутнього професора влаштував пошукачеві на посаду невеликий іспит: поспілкувавшись із кандидатом у вчителі, перевірів його папери, оцінив почерк, поставив завдання прочитати уривок із книги та проспівати «Блажен муж» [11, с. 7].

Отже, у другій половині XVIII ст. переважно семінаристи були першими домашніми вчителями. Відсутність спеціальної педагогічної підготовки та недостатнє уявлення про обсяг своїх посадових обов'язків обумовлювали договірні відносини між роботодавцями та найманими вчителями. Оплату праці, її умови, правила спілкування з дітьми визначали батьки, які давали вказівки відповідно до їх бачення навчального та виховного процесу.

Навчання проводили вчителі, представники поміщицького та дворянського стану, росіяни за походженням.

Г. П. Данилевський підкреслив, що на початку XIX ст. відбулися зміни у національній приналежності домашніх учителів, котрі навчали дворянських дітей. «Достатні» дворяни, тобто багаті, надавали перевагу вчителям-іноземцям. Події в Європі наприкінці XVIII ст. – поділ Польщі (1793, 1795), Французька революція (1789) та наполеонівські війни – стали причиною еміграційного руху представників інтелігенції різних націй: чехів, французів, італійців, швейцарців до Росії [3, с. 13]. Найпоширенішим їх заняттям було домашнє навчання.

Зміни в освітніх потребах панівної верхівки суспільства пояснювалися скоріше даниною моді, аніж перспективною службовою потребою. Одержання домашньої освіти було привілеєм дворянства. У навчальних закладах, де навчалися діти дворянства, особливо дівчатка (Харківський інститут шляхетних дівчат засновано у 1812 р.), після закінчення курсу обов'язково видавалося свідоцтво на право навчати у приватних будинках та присвоювалося звання домашньої вчительки з усіх предметів, що вивчалися в інституті. Жінка-дворянка мала певний вибір: або самій навчати власних дітей, або контролювати їх навчання та виховання найнятими домашніми вчителями. У разі необхідності вона сама могла влаштуватися на посаду, щоб підтримати матеріальне становище.

У червні 1767 р. до Харкова приїхав відомий гувернер – пастор Йоган Віганд (1744 р. н.). У пошуках наставника для старшого сина харківський губернський прокурор, один із найбільших поміщиків губернії П. А. Щербинін відправив до Москви кошти та спеціальний супровід, із котрим мав приїхати вчитель. Про конкретні економічні домовленості сторін мови поки що не було. Маючи високий рівень професійної кваліфікації, Йоган Віганд зумів здобути у батьків повну довіру – отже, чотирирічний Андрій Петрович був повністю під його наглядом. Навіть уночі сплячу дитину переносили з жіночої половини до кімнати гувернера [12, с. 11]. Вплив на хлопчика був необмежений, гувернер заклад у свого учня основи європейського виховання. Пізніше Андрій Щербинін навіть одружився з російською німкеню, Катериною Петрівною Барц [12, с. 11]. Віганд, як дізнаємось із його нагатак, за фахом був архітектором. Можна припустити, що він брав участь у збудуванні храму в Бабаях (напроти дому Щербиніних) – копії протестантської церкви у Санкт-Петербурзі. Крім того, Віганд керував спорудженням капітальних господарських споруд (наприклад, льохів, що збереглися до нашого часу, навіть незважаючи на повну перебудову будинку). До обов'язків гувернера додавалося також складання візерунків для вишивання та плетіння. Віганд товаришував з усіма членами родини, супроводжував їх у поїздках за кордон та був увіковічений на сімейному портреті, написаному художником Брандтом. Як бачимо, гувернера у сім'ї дуже поважали.

У наступного покоління Щербиніних (дітей Михайла Андрійовича) був гувернер французького походження. Сам Михайло Андрійович, відомий своєю дружбою із О. С. Пушкіним, до людей не свого кола спілкування ставився досить зверхньо. Гувернер-француз приїхав з ним у помістя Карачівку із Одеси, де виховував Ю. О. Самаріна, і всю дорогу сидів не в кареті, а на козлах – поряд із кучером. З часом Щербиніні зрозуміли, що ця людина, на ім'я Баргелін, була дуже порядною та гідною [12, с. 24]. Пізніше Михайло Андрійович змінив своє зверхнє ставлення на прихильність, а його дружина, Єлизавета Петрівна, овдовівши та отримавши посаду начальниці Полтавського інституту шляхетних дівчат, допомогла Баргеліну отримати місце вчителя французької мови [12, с. 184–185]. До самої смерті він користувався особливою пошаною всієї сім'ї Щербиніних, діти яких одержали прекрасне виховання і знали декілька іноземних мов [12, с. 26]. Старша дочка, К. М. Щербачова, та молодший син, А. М. Щербинін, вільно володіли й писали французькою, німецькою, італійською мовами, а Щербачова до того ж знала англійську.

Брати Олександр та Михайло Щербиніні самі усвідомлювали недостатність одержаної ними освіти. Олександр Андрійович у листі від 24 листопада 1824 р. писав брату: «Майер, Букалов, Марія Астафі-

ївна не поклали в нас багато зерен навченості». Обидва брати займалися самоосвітою уже в зрілому віці. Але іноземні мови – французьку та німецьку – знали бездоганно [12, с. 26]. Отже, дворянство мало можливість одержувати освітні послуги відповідно до свого майнового стану.

Учителі Санбюф, Іван Вернет і багато перших харківських професорів були дійсно першими і вважалися найкращими домашніми вчителями того часу [2, с. 13]. Їх професійний рівень був високим, що надавало їм можливість або вибирати собі учнів, або відкривати свої навчальні заклади. Наприклад, у 1821 р. Санбюфу було видано свідоцтво на відкриття приватного пансіону [12, с. 21].

Іван Пилипович Вернет (близько 1760–1847), обрусілий швейцарець Верне Дам, потрапив до Харкова у 1787 р. Він готував себе до пасторської посади, був педагогом за покликанням, вільно володів чотирма мовами – французькою, німецькою, латиною та російською [2, с. 2]. Був гувернером у багатих сім'ях, але не відразу та не у всіх погоджувався виконувати вчительські обов'язки. Спочатку ретельно розглядав пропозиції та вибирав лише тих дітей, які б добре сприймали його педагогічний та моральний вплив. Авторитет учителя був безперечним. Про це свідчить відомий педагог І. Тимковський, який радив Василеві Полетиці для своїх дітей запросити Івана Вернета, колишнього вчителя Новгород-Сіверської гімназії [10, с. 339].

За довгі роки І. П. Вернету вдалося накопичити невеликий капітал, на відсотки від якого він би міг безбідно жити, не займаючись викладанням. Але зібрана сума була настільки мізерною, що за потреби обновити гардероб (попередній фрак і сюртук він носив 17 років, шість разів перелицьовував та перешивав) довелось погодитися на півроку обійняти посаду гувернера хлопчика в одній із харківських поміщицьких сімей та підготувати його до вступу до університету. Він мав бідний екіпаж, якого, втім, не соромився перед своїми учнями, наприклад перед Д. А. Захаржевським, про якого він згадував з цієї нагоди [2, с. 3, 4].

І. В. Вернет мав дружні стосунки із Г. Ф. Квіткою-Основ'яненком, який доклав великих зусиль до організації інституту шляхетних дівчат у Харкові. Цей навчальний заклад мав навчати по дві дівчини з найбідніших дворянських сімей з кожного повіту Харківської губернії та надавати їм право працювати наставницями та вчительками у дітей багатих поміщиків [3, с. 191]. Випускниці інституту стали першими спеціально підготовленими домашніми вчительками.

Про високий рівень освіти іноземних учителів того часу свідчить і той факт, що виконуючий обов'язки домашнього вчителя польський шляхтич Квітковський був прийнятий до університету «зі сторони»,

тобто навчався за власний рахунок [3, с. 17]. Професійна підготовка наступних новоприбульців була значно нижчою.

Про становище вчителів-іноземців красномовно свідчить угода, підписана 7 жовтня 1800 р. між поміщиком, підполковником К. із Харківського повіту та пруським підданим Ф. Лотом.

Зобов'язання сторін:

<i>Фрідріх Лот</i>	<i>Поміщик К.</i>
<p>Обов'язки вчителя</p> <p>Жити один рік у будинку поміщика. Навчати в зимові місяці дітей поміщика німецької мови, граматики, письма, арифметики. Здійснювати виховання дітей та цілодобовий нагляд за ними. Не вживати алкогольних напоїв та бути прикладом у поведінці. Із приходом весни педагогічна діяльність змінювалася на роботу садівника.</p> <p>Обов'язки садівника</p> <p>Створити два садки в англійському стилі, теплиці, квітники, парники, оранжереї, прищеплювати дерева та займатися іншими способами селекції.</p>	<p>Обов'язки поміщика</p> <p>За умови бездоганного виконання службових обов'язків надавати протягом року: пшениці – 5 чвертей, жита – 4 чверті, круп – 1 чверть, пшона – 1 чверть, гороху – 1 чверть, вівса – 1 чверть. Усього – 14 чвертей (2938, 74 кг); масла вершкового – 1 пуд, олії – 1 відро, сала – 2 пуди, солі – 2 пуди, свічного сала – 1 пуд, оцту – 1 відро, наливки – 2 відра, вина – 3 відра, солонини – 4 пуди, шинки – 1 пуд, свіжого м'яса – 6 пудів. Річне жалування – 120 рублів. (1 пуд – 16, 38 кг; чверть – для сипучих – 209, 91 кг, для рідини – 3,08 л).</p>

Сучасний продуктовий кошик виглядає дуже скромно у порівнянні із забезпеченням домашнього вчителя. Якщо додати ще й надання безкоштовного помешкання, то становище сучасного вчителя виглядає досить непривабливо. Як видно із наведеного документа, сумлінна праця, тобто виконання всіх своїх обов'язків, гарантувала гідний життєвий рівень. Для порівняння: учитель народного училища станом на 1805 р. одержував 75 крб. [3, с. 19].

На умовах сумісництва кількох посад працював наприкінці XVIII на початку XIX ст. В. І. Ярославський (у майбутньому – губернський архітектор). Він мешкав у різних поміщиків Харківської губернії як архітектор, землеупорядник та гувернер-учитель [1, с. 420–421].

Заслужують на увагу погляди В. Н. Каразіна стосовно домашнього навчання та виховання. Відомий громадський діяч, сам він одержав освіту спочатку в Кременчуцькому, а потім у Харківському приватних пансіонах. Намагаючись прищепити своїм дітям міцне та здорове, практичне й патріотичне ставлення до таких інституцій, як Батьківщина та суспільство, він вважав, що сформувані ці риси осо-

бистості можливо лише у державних школах [3, с. 127]. До французьких гувернерів і домашніх учителів ставився досить зверхньо.

У родинному колі В. Н. Каразін сперечався з дружиною про переваги громадського виховання. Але, перебуваючи як у с. Кручику, так і в Санкт-Петербурзі, він усе ж таки мав запрошувати гувернерів, віддаючи данину моді. Він підшукав для дітей учителя-француза – із найкращими рекомендаціями та погодинною платою. Якось учитель Шевальє на урок історії приніс напіврозважальну книгу із назвою «Парижанин живий і не хоче бути без пригод». Син Вася, який уже вивчав історію за підручником Кайданова, з волі батька залишив урок. Дякуючи вчителю, В. Н. Каразін заплатив йому десять карбованців і відмовився від подальших послуг [3, с. 128]. Тим самим він відмовився виховувати в сина французький патріотизм – вимагати ж від француза глибоких знань вітчизняної історії було б вкрай недоречно. Перекоаний у правильності своїх поглядів щодо навчання та виховання, В. Н. Каразін розгорнув громадський рух навколо створення університету.

Як зазначав Г. П. Данилевський, конкуренції серед учителів не було ніякої [3, с. 20]. Лише в 1825 р. в університеті було віддано розпорядження про неприпустимість «призначення казеннокоштных студентів учителями за погані вчинки та не виправлення себе в них».

Домашнє навчання являлося джерелом заробітку освічених городян, різних станів міського населення. Харківський Імператорський університет спробував регламентувати діяльність домашніх учителів. Про це дізнаємося із переписки. Університет одержав повідомлення директора училищ Слободсько-Української губернії Лосева, у якому той повідомляв про таке. Штатний наглядач Ізюмського повітового училища Євстаф'єв поінформував, що у цьому повіті та прилеглий до нього місцевості збільшилася кількість домашніх учителів із семінаристів або іншого походження і що рідко зустрічаються будинки, де їх немає [4, арк. 1–1 зв.]. На це повідомлення було дано відповідь із Імператорського Харківського університету листом від 10 березня 1823 р. Слободсько-Українському губернатору В. Г. Муратову. Лист містив прохання заборонити на підставі чинного законодавства приватним учителям навчати дітей без законних свідоцтв, виданих від училищного керівництва [4, арк. 2]. Цивільний губернатор відправив у всі повіти доручення городничим та ісправникам із проханням вивчити стан цієї справи. Усі городничі, окрім, звичайно, Ізюмського, доповіли про те, що при проведеній перевірки таких учителів не виявилось. Без дозволу училищного керівництва навчали дітей у приватних будинках одинадцять осіб, із яких за соціальним станом – шість обивателів, троє міщан, два відставні військові (унтер-офіцер та артилерист) і переписчик [4, арк. 15]. Усі вони виявилися мешканця-

ми міста Слов'янська. Серед них була лише одна жінка. Етимологічний аналіз прізвищ свідчить про російське походження цих учителів.

Викладачі університету навчали дітей у приватних будинках мистецьким предметам – співам та музиці, малюванню, а також гімнастичним вправам, фехтуванню та верховій їзді [9, с. 3]. Наприклад, Яків Миколайович Матес, німець із Гамбурга, давав приватні уроки малювання і брав за це, за коментарем Є. К. Редіна, дуже солідну плату – 150 крб з персони [9, с. 4]. Учитель музики Іван Олександрович Лозинський (працював домашнім учителем з 1799 до 1815 р.) викладав гру на кларнеті, скрипці та фаготі [9, с. 15]. Успішно навчали танцювальному мистецтву та мали найкращі відгуки про свою діяльність І. Л. Єропкін, І. Ф. Штейн, Р. Г. Беккер.

Формулярні списки про службу домашніх учителів містять інформацію стосовно особистих та професійних даних домашніх учителів. Наприклад, у сім'ї харківського цивільного губернатора князя Трубецького обов'язки вчителя німецької мови виконував Йоган Генріх Карл Петерсон, 31 року, не одружений, німецький підданий, уроженець м. Гамбурга, мав родове помістя.

Висновки і перспективи наукових досліджень. Заняття домашнім навчанням було джерелом існування для різних верств населення. Матеріальне заохочення спонукало долучатись до педагогічної діяльності представників різних соціальних груп. Оплата праці встановлювалася на договірній основі й залежала від сумісництва додаткових, крім освітніх, послуг гувернера. Житлові умови також визначалися двосторонніми домовленостями. Як правило, гувернери мешкали разом із вихованцями – отже, діти знаходилися під цілодобовим наглядом. Гувернери-іноземці, як носії мови, забезпечували високий рівень її засвоєння та формували у вихованців основи загальної культури.

Бібліографічні посилання

1. *Багалеї Д. И.* История Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 г.): ист. моногр.: в 2 т. / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. – Х., 1905. – Т. 1.: XVII – XVIII вв.
2. *Багалеї Д. И.* Харьковский педагог и журналист начала XIX века. Иван Филиппович Вернет / Д. И. Багалеї. – Х., 1908.
3. *Данилевский Г. П.* Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования. Харьковские народные школы 1732–1845 / Г. П. Данилевский. – Х., 1866.
4. Державний архів Харківської області. – Ф. 3. Канцелярія Харківського Слободсько-Українського цивільного губернатора, оп. 55, спр. 186. Справа по відношенню заборони неатестованим учителям навчати дітей в приватних будинках. 1823 р., 16 арк.
5. Державний архів Харківської області. – Ф. 266. Дирекція народних училищ Харківський губернії, оп. 1, спр. 26. Про службу домашніх учителів та учительок за 1836 р., 7 арк.

6. Державний архів Харківської області. – Ф. 266. Дирекція народних училищ Харківський губернії, оп. 1, спр. 97. О доставлении к г. попечителю извлечений из отчета о домашних учителях и учительницах за 1839 г. 1839 р., 13 арк.

7. *Карпов В. Н.* Воспоминания / В. Н. Карпов; под общей ред. В. И. Невского // Русские мемуары, дневники, письма, материалы. – М.; Л., 1933.

8. *Пастор Виганд.* Его жизнь и деятельность в России. 1764–1808 гг. / Виганд Пастор // Рус. старина. – 1892. – № 74. – С. 545–568.

9. *Редин Е. К.* Преподавание искусств в Императорском Харьковском университете. К истории Императорского Харьковского университета. 1805–1905. / Е. К. Редин. – Х., б. г.

10. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К., 2001.

11. *Тимковский И. Ф.* Мое определение в службу / И. Ф. Тимковский // Москвитянин. – 1862. – № 5. – С. 7–8.

12. *Щербачев Ю. Н.* Приятели Пушкина Михаил Андреевич Щербинин и Петр Павлович Каверин / Ю. Н. Щербачев. – М., 1912.

Надійшла до редколегії 03.11.2011

УДК 94 (477. 63) «18/19»

В. В. Грибовський

*Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ)*

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ МАСОНСТВО КАРЛА ОЛЕЯ: НЕСПОДІВАНІЙ НАСЛІДОК ОСВІТНЬОЇ РЕФОРМИ МИХАЙЛА СПЕРАНСЬКОГО

Розглядаються обставини виникнення у м. Катеринославі масонського товариства як реакції дрібночиновного дворянства на освітню реформу М. Сперанського. Публікується фрагмент журналу засідання Комітету міністрів Російської імперії від 16 лютого 1810 р.

Ключові слова: Катеринославі, масонство, Крим, Карл Олей, Михайло Сперанський.

Рассматриваются обстоятельства возникновения в г. Екатеринославе масонского общества как реакции мелкочиновного дворянства на реформу образования М. Сперанского. Публикуется фрагмент журнала заседаний Комитета министров Российской империи от 16 февраля 1810 г.

Ключевые слова: Екатеринославі, масонство, Крим, Карл Олей, Михайло Сперанський.

The circumstances of a mason society creature in Ekaterinoslav city as a low ranged dvoryanstvo's reaction to the educational reform by M. Speranski